

דמותו של יפתח הגלעדי / עמוס וינגרטון

סיפורו של יפתח הגלעדי נמצא בספר שופטים פרקים יא-יב. בדברי אנסה לברר מי היה יפתח האם היה צדיק או רשע, או שמא התקיים בו הכתוב: "אל תהי צדיק הרבה ואל תתחכם יותר... אל תרשע הרבה ואל תהי סכל"¹, כלומר, שהיה בינוני.

בכדי להבין את הפרק אכתוב קצת על הרקע, אשווה את יפתח לדמות במקרא שעברה מצבים דומים ולבסוף אביא את דעתם של חז"ל. רק אז יהיה אפשרי להבין את דמותו. גדעון בן יואש מעפרה נבחר ע"י מלאך ה' להושיע את ישראל מיד מדין, הוא לא רק מנצח במלחמה אלא גם מוכיח את כח ה' ואת שקריות הבעל² והארץ נשארת שקטה במשך כל ימיו (40 שנה). לאחר הנצחון בני ישראל מבקשים ממנו שימשל בהם, הוא ובניו אחריהם, לא זוכרים את ה' ולא עושים חסד עם בית גדעון. גדעון משאיר שבעים בניו מנשיו, וכן אחד מפלגשו: אבימלך. אבימלך הולך לשכם, "שהיה מקום מוכן להקבץ שם אנשים רבים"³, הורג את אחיו ומולך על שכם. לאחר שלש שנים בעלי שכם מסתכסכים עם אבימלך, ולבסוף הוא נהרג. אחרי קמים השופטים תולע בן פואה בן דודו מהר אפרים ויאיר הגלעדי מגלעד. לאחר מות יאיר מסופר שבנ"י מוסיפים לעשות הרע בעיני ה' לעבוד ע"ז, וה' מוכר אותם ביד פלשתים וביד בני עמון⁴. בנ"י צועקים לה' ומסירים את אלוהי הנכר מקרבם. כשבני עמון יוצאים מולם למלחמה על גלעד, שרי גלעד מכריזים "מי האיש אשר יחל להלחם בבני עמון יהיה לראש לכל ישרי גלעד"⁵. וכאן מתחיל הסיפור של יפתח.

אפשר להשוות את סיפורו של יפתח לסיפורו של אבימלך⁶, למרות שהאנשים עצמם שונים מאוד - המצבים בהם היו נתונים היו דומים ואף מקבילים:

¹ קהלת ז, טז

² מכאן שמו השני: ירבעל

³ אברבנאל על שופטים ט, ו - מטרתו של אבימלך היתה למשול לשפוט את ישראל, והכתוב אומר: "וישר אבימלך על ישראל" (פס' כב), כי היה ענינו ממשלה ושררה...

⁴ כלומר, הוקפו אותם באויבים: פלשתים ממערב ובני עמון ממזרח.

⁵ שופטים י, יח

⁶ בסיס להשוואה זו מצאתי במדרש תנחומא וירא, כט - שם דורשים את משל יפתח ובסוף המדרש כשנאמר שבכ"ז העם המליכו את אבימלך - הפס' המצוטט הוא מסיפור יפתח. וזה לשון המדרש: "...זה אבימלך, כשם שהאטד הזה מלא קוצים, כך אבימלך מלא מעשים רעים, כיון שאמרו לו למלוך, מה אמר להן: "וזכרתם כי עצמכם [ובשרכם אני]" (שופטים ט, ב) ... "באו חסו בצל" (שופטים ט טו). לא טוב לכם להמליך לי לעצמי ולא לשבעים איש? מיד "וישימו [העם] אותו עליהם" (שופטים יא, יא). אמר להם יותם "אם באמת" (שופטים ט, טז), וכתב "ותבא אליהם קללת יותם" (שופטים ט, נז), אימתי - "וישלח אלהים רוח רעה" (שופטים ט, כג).

אבימלך

יפתח

1. מבחינת האזור הגיאוגרפי, רוב השופטים עד יפתח משלו מהצפון⁷, לעניינינו:

- אבימלך מלך רק על שכם: יפתח היה מחצי המנשה המזרחי:
 "וימליכו את אבימלך למלך עם אלון מצב אשר בשכם"⁸. "וילך יפתח עם זקני גלעד וישימו העם אותו לראש"⁹.
 2. מהנראה בפסוקים: אבימלך מלך רק על שכם: יפתח היה לראש של הגלעד בלבד:
 "ויאספו כל בעלי שכם וכל בית מלוא וילכו וימליכו את אבימלך"¹⁰. "וילך יפתח עם זקני גלעד וישימו העם אותו לראש"¹¹.
 3. מבחינה משפחתית: אבימלך היה בן פילגש: יפתח היה בן "אשה אחרת"¹² ומסוכסך עם אחיו שהרי נידוהו מהמשפחה:
 "ופילגשו אשר בשכם ילדה לו גם היא בן וישם את שמו אבימלך"¹³. "ותלד אשת גלעד לו בנים... ויגרשו את יפתח... כי בן אשה אחרת אתה"¹⁴.
 הוא היה בנו של השופט הקודם, גדעון, ומסוכסך עם בני אשת אביו, שהרי הרגם: "ויהרג את אחיו בני ירבעל שבעים איש על אבן אחת"¹⁵.
 יתכן שאף הוא היה בנו של השופט הקודם לו - יאיר הגלעדי (שמו של אביו היה גלעד: "ויולד גלעד את יפתח"). אחי יפתח¹⁶ נקראים בהמשך הפרק זקני גלעד¹⁷, מה שיכול להעיד שבא ממשפחה של שופט.¹⁸

⁷ למעט אהוד בן גרא שהיה משבט בנימין - אך גם הוא כנראה שלט מאזור הר אפרים. ועתניאל בן קנו שהיה משבט יהודה. חשוב להדגיש נקודה זו כדי שזכור שהמרכז השלטוני של הארץ לא היה יהודה וירושלים (כמו בתקופת המלכים), אלא משכם וצפונה ומזרחה. כך שכל המאורעות בפרקי יפתח ואבימלך היו החשובים והמרכזיים ביותר.

⁸ שופטים ט, ו

⁹ שופטים יא, יא

¹⁰ שופטים ט, ו - בכל הסיפור של אבימלך מוזכרים אנשי שכם בלבד, ורק פעם אחת מוזכר ישראל: "וישר אבימלך על ישראל שלש שנים" (פס' כב), והרד"ק על הפסוק אומר "ולא מלך על כל ישראל".

¹¹ שופטים יא, יא. ובהמשך אפרים טוענים שהוא מבדיל את הגלעד משאר ישראל: "כי אמרו פליטי אפרים אתם גלעד בתוך אפרים בתוך מנשה" (יב, ד) ואברבנאל פירש כאן "ר"ל אינכם עם ומחוז בפני עצמו ולמה תתנשאו?", וכן פירשו המלבי"ם ורש"י.

¹² בשופטים יא, א נאמר שהיה "בן אשה זונה", אך יש שפירשו שהכוונה בעלת פונדק (תרגום יונתן), או שהיתה משבט אחר (רלב"ג), או שהיתה פלגש (רד"ק) - ולא דוקא כפשוטו (כמו שפירש מצודת דוד).

¹³ שופטים ה, לא

¹⁴ שופטים יא, ב

¹⁵ שופטים ט, ה

¹⁶ המוזכרים בפסוק ב: "ותלד אשת גלעד לו בנים... ויגרשו את יפתח".

¹⁷ בפסוק ז: "ויאמר יפתח לזקני גלעד הלא אתם שנאתם אותי ותגרשוני מבית אבי".

¹⁸ יפתח נקרא "גיבור חיל" (פס' א), ואביו של אבימלך, גדעון, נקרא "גיבור החיל" (שופטים ו, יב) - עוד רמז לקשר בין השופטים.

4. המעמד של האחים:

זקני גלעד (המקום בו מושל יפתח) הם אחי יפתח¹⁹

אחי אבימלך היו מועמדים למשול בשכם²⁰:

"מה טוב לכם המשל בכם שבעים איש כל בני ירובעל אם משל בכם איש אחד"²¹.

5. האנשים המתלווים אליהם:

כשיפתח בורח מתלקטים אליו אנשים ריקים:

לפני שאבימלך נמלך הוא שוכר אנשים ריקים:

"וישכר בהם אבימלך אנשים ריקים ופחזים וילכו אחריו"²².

"ויתלקטו אל יפתח אנשים ריקים ויצאו עמו"²².

6. מלחמת אחים:

אבימלך נלחם באחיו - באפרים:

גם יפתח נלחם באחיו - באפרים:

"ויקבץ יפתח את כל אנשי גלעד, וילחם את אפרים"²⁵.

"וישימו לו בעלי שכם מארבים"²⁴.

7. צורת קבלת השלטון מהאחים:

אבימלך מבקש מבעלי שכם - אחי אמו, למשל בהם במקום 70 אחי אביו:

יפתח אומר לזקני גלעד - אחיו²⁶, שיהיה לראש לכל ישרי גלעד:

"ויאמר יפתח אל זקני גלעד אם משיבים אתם אותי... אנכי אהיה לכם לראש"²⁸.

"יילך אבימלך ... שכמה אל אחי אמו ... לאמר. דברו נא באזני כל בעלי שכם מה טוב לכם המשל בכם שבעים איש כל בני ירבעל אם משל בכם איש אחד וזכרתם כי עצמכם ובשרכם אני"²⁷.

8. הריגת בני משפחה:

אבימלך דוצח את אחיו:

יפתח הורג את בתו:

"ויהרג את אחיו בני ירבעל שבעים איש על אבן אחת"²⁹.

"ויהרג את אחיו בני ירבעל שבעים איש על אבן אחת"²⁹.

עולה"³⁰, "ויעש לה את נדרו אשר נדר"³¹.

¹⁹ ראה ההשוואה 3.

²⁰ השוואה זו אינה מדויקת - כי אחי אבימלך לא היו בעלי שכם, וזה לא ברור מלשון הפסוק אם אחי אבימלך משלו ממש עד שבא.

²¹ שופטים ט, ב

²² שופטים יא, ג

²³ שופטים ט, ד

²⁴ שופטים ט, כה - זו התחלת המלחמה. שכם נמצאת באפרים.

²⁵ שופטים יא, ד

²⁶ ראה השוואה 3. ויתכן שהביטוי "זקני גלעד" מרמז ל"שבעים איש מוקני ישראל" או הסנהדרין.

²⁷ שופטים ט, א-ב

²⁸ שופטים יא, ט

²⁹ שופטים ט, ה

³⁰ שופטים יא, ל-לא

³¹ שופטים יא, לט. מדובר שם בבתו (פס' לד), משמעות הביטוי "והעליתיה עולה" אינה חד-משמעית, ראה פירושים שונים לקמן.

ההשוואה האחרונה מתעלמת מהמניעים, שהרי אבימלך רוצח את אחיו כדי לזכות בשררה, ויפתח הורג את בתו בלית ברירה, הוא רק רצה לקיים את נדרו שנדר לה'. כל ההשוואות הנ"ל בין יפתח לאבימלך מתארות התנהגות דומה במצבים דומים - ממניעים שונים. דבר הנובע מהיותם אנשים שונים במהותם, לכן גם התוצאות שונות.

יפתח אכן היה מועמד לשלטון על הגלעד, אך לא מרצונו (זקני גלעד מבקשים ממנו, ובהתחלה הוא מסרב) - שלא כמו אבימלך שדרש את המלוכה (מבעלי שכם), ואף רצח את 70 אחיו כדי להבטיח את שלטונו.³²

אנשים ריקים באמת התלקטו אל יפתח, אך הם יצאו עמו מרצונם, הוא לא שלט בהם - בניגוד לאבימלך ששכר אותם והם הלכו אחריו כדי לקבל שכר (עליהם הכתוב אומר "אנשים ריקים ופוחזים"³³).³⁴

ההבדל המהותי בא לידי ביטוי במשל יותם ובתוצאותיו:

"... ויאמר להם שמעו אלי בעלי שכם וישמע אליכם אלוקים הלוך הלכו העצים למשח עליהם מלך ויאמרו לזית מלכה עלינו ויאמר להם הזית החולתי את דשני אשר בי יכבדו אלהים ואנשים והלכתי לנוע על העצים ויאמרו כל העצים אל האטר לך אתה מלך עלינו ויאמר האטר אל העצים אם באמת אתם משחים אחי למלך עליכם באו חסו בצלי ואם אין תצא אש מן האטר ותאכל את ארזי הלבנון ועתה אם באמת ובתמים עשיתם... ותמליכו את אבימלך בן אמתו על בעלי שכם כי אחיכם הוא ואם באמת ובתמים עשיתם עם ירבעל ועם ביתו היום הזה שמחו באבימלך וישמח גם הוא בכם ואם אין תצא אש מאבימלך ותאכל את בעלי שכם ואת בית מלוא ותצא אש מבעלי שכם ומבית מלוא ותאכל את אבימלך"³⁵

יותם קובע במשלו שאם סיבת המלכת המלך האמור היא למטרה טובה, כשרה ואמיתית (עשיית החסד שמגיע לו) - ממשלתו תצליח. לעומת זאת אם הסיבה היחידה להמלכה היא "כי אחיכם הוא" - כל העסק יכשל. ניתן להוסיף עוד תנאי שאמנם רק מרומז בדברי יותם³⁶ אך בלעדיו דבריו של יותם נשארים ריקים - הזכרת שם ה', כלומר, אם ההמלכה והמלוכה (מצד העם ומצד המלך) נעשות ברצון ובהסכמת הקב"ה - המלוכה תצליח, ואם לא: "תצא אש... ותאכל..."³⁷.

וכאמור, יפתח אמר את דבריו לפני ה' במצפה, ודעתו הסכימה עם רצון הקב"ה³⁸, מה שאין כן במקרה של אבימלך. לסיכום: יפתח ואבימלך נקלעו למצבים דומים, וכל אחד

³² ראה השוואה 7.

³³ שופטים ט, ד

³⁴ ראה השוואה 5.

³⁵ שופטים ט

³⁶ יותם אומר בפרק ט, ז: "שמעו אלי בעלי שכם וישמע אליכם אלקים".

³⁷ שופטים ט, כ

³⁸ "ותהי על יפתח רוח ה'... ויעבר יפתח אל בני עמון להלחם בס, ויתנם ה' בידו" (שופטים יא, כט-לב)

פעל באותה הצורה ממניעים שונים לחלוטין; לכן ברור שהתוצאות היו שונות - אבימלך הסתכסך עם אחיו והם הרגו אותו במלחמה³⁹, ויפתח השלים עם אחיו (עם משפחתו הקרובה, אנשי גלעד, על מלחמתו בשבט אפרים ידון בהמשך) וניצח במלחמה.⁴⁰ מטרתו בהשוואה לא היתה כדי למצוא את השווה ביניהם, אלא דווקא להדגיש את השוני.

לאחר שהראתי את הרקע לסיפור והשוויתי אותו לסיפור אבימלך, אביא את דעת חז"ל בנושא.

לפני שיפתח יוצא למלחמה, הוא נשבע להעלות את הראשון שיצא לקראתו (כשיחזור) לעלה לה'. כשהוא חוזר לאחר הניצחון, בתו יוצאת לקראתו והוא מתחרט על נדרו, אך למרות זאת מקיים את הנדר. נחלקו הפרשנים בעניין נדרו: "והיה לה' והעליתיהו עלה"⁴¹ יש אומרים שהרג אותה (כך משתמע גם מהמדרש והגמרא), ו"א שהזיר אותה מפריה ורביה (שנשארה בתולה כל ימיה). האם מה שעשה היה נכון או לא?

במדרש תנחומא⁴² ישנה מחלוקת אם יפתח היה חייב לשלם את נדרו או שהיה אסור לו:

רבי יוחנן ורשב"ל, רבי יוחנן אמר דמים היה חייב כענין שכתוב בערכין, ורשב"ל אמר ולא כלום, שהתנה על דבר שאי אפשר להקריב ולא היה עליו כלום.

בהמשך המדרש⁴³ נטען שהיה אסור לו להרוג את בתו ושכל זאת הרגה, מתוך בורות: 'וכן אתה מוצא ביפתח הגלעדי, מפני שלא היה בן תורה איבד את בתו, שנאמר "וידר יפתח נדר לה'", "והיה היוצא וגו'" (שופטים יא), באותה שעה כעס עליו הקב"ה, אמר הקב"ה אילו יצא מביתו כלב או חזיר או גמל יקריב לפני? ! זימן לו הקב"ה בתו. והלא פנחס היה שם, והוא אמר "לא אוכל לשוב" (שופטים יא)? אלא פנחס אמר אני כהן גדול בן כהן גדל אשפיל עצמי ואלך אצל עם הארץ? ויפתח אמר אני ראש שבטי ישראל, ראש הקצינים, אשפיל עצמי ואלך אצל הדיוט? מבין שניהם אבדה ההיא עלובה, ושניהם נתחייבו בדמיה. פנחס נסתלקה ממנו רוח הקדש, יפתח נתפזר עצמותיו, שנאמר "ויקבר בערי גלעד"⁴⁴ (שופטים יב).

³⁹ בשופטים פרק ט, כז-נז - מסופר על איך שאנשי שכם בגדו באבימלך ושכרו אנשים כדי להלחם בו. המלחמה הסתיימה במות אבימלך.

⁴⁰ ראה השוואות 1, 6. את שלש ההשוואות הראשונות אין צורך להפריך - הם רק מראים שיש בסיס להשוואה.

⁴¹ שם יא, לא

⁴² פ' בחוקותי פרשיה סה (נזכר גם בתענית ד).

⁴³ פרשיה סז.

⁴⁴ כלומר, היה צריך לכתוב "ויקבר בעיר בגלעד", מזה שכתוב "בעיר גלעד" - משמע שנתפזרו עצמותיו בכמה ערים.

המדרש ממשיך ומספר על דרכי התרת הנדר שהציעה לו ביתו והמדרש מציין כי הוא לא שמע אליה משום בורותו:
 'רעלי אמר הכתוב "גבר רש ועושה דלים מטר סוחר ואין לחם"⁴⁵, גבר רש - זה יפתח שהיה רש בתורה, עושה דלים - שהיה עושה את הדלים'

בהמשך⁴⁶ מסופר שבני אפרים באו ליפתח בטענות שלא צירף אותם לקרב, יפתח ענה שהוא ביקש מהם עזרה והם לא נענו ולכן יצא עם בני גלעד בלבד. תשובה זו לא סיפקה את בני אפרים והם יצאו לקרב בטענה שיושבי גלעד הם פליטים המנסים להנתק מאפרים. יפתח נלחם בהם, מנצח אותם והורג מהם 42,000 איש ע"י חסימת מעבר הירדן. גם בנושא זה חלוקים הדעות: רוב הפרשנים (רש"י, רד"ק, רלב"ג) טוענים שליפתח לא היתה ברירה, וניצח בקרב הוגן. אבל מצאתי באוצר המדרשים⁴⁷, מדרש הרואה את סיפורו של יפתח באופן שונה:

'לעולם אל תדור עם רשעים מפני שמלשינין אותך. ואם תתמה, לך הסתכל ביפתח הגלעדי שהיה צדיק ודר בין שבט אפרים והיו מרשיעים אותו, וראה שהיו שורפין את בניהם ואת בנותיהן לבעל ואף הוא עשה כן והלך והרג את בתו, ראה אותם שהיתה ביניהם שפיכות דמים, ואף הוא עשה כן הלך והרג מהם ארבעים ושנים אלף, לפיכך נעשה רשע ולא זכה לקבורה, וכיון שמת, קברו אותו, מיד מצאו את עצמותיו פזורות בכל מקום, שנאמר "ויקבר בערי גלעד" מלמד שנפזרו עצמותיו בכל ערי גלעד, ובכל מקום שהיו רואין עצמותיו היו קוברים אותם.'

בהסתכלות כללית במדרשים יפתח מיוצג בתור אדם שלילי - בור, רשע. אך ממה שראינו בהשוואה לאבימלך ומהקשר של יפתח עם הקב"ה, הוא נראה צדיק.

אפשר לראות את חייו כרצף שלם של מקרים המתאימים לדמות מסוג מסוים: הוא לא היה צדיק גמור, לכן המדרש דואג להגדירו בתור 'יפתח בדורו' (כמו שנתפרש בפס' נח איש צדיק תמים היה בדרתו⁴⁸). אך הוא לא היה רשע גמור, חטאיו היו מחוסר ידיעה וחוסר לימוד, מבחינה הלכתית אפשר לקרוא לו שוגג, ומבחינה מוסרית מזיד (מפני שלא למד תורה). אנשים ריקים מתלקטים אליו - כי גם הוא ריק; הוא דוחה את זקני גלעד בראשונה ונענה להם רק כשהם מבטיחים לו מנהיגות - כי זה מה שחשוב לו (הצלת העם לא תופסת אצלו מקום מרכזי); ולעומת זאת הוא חוזר על דבריו לפני ה' במצפה, והוא מנסה להשיג שלום עם בני עמון (מתוך בורות, תמימות או שבמקרה זה בלבד פעל כהלכה כי היתה עליו רוח ה'); בנדרו "אשר יצא מדלתי ביתי... והיה לה"⁴⁹, הוא לא חושב פעמיים, ולבסוף מתחרט "ואנכי פציתי פי אל ה"⁵⁰ וגם מסקנתו בהמשך

⁴⁵ משלי כח, ג

⁴⁶ שופטים פרק יב

⁴⁷ (אייזנשטיין) עמוד לה.

⁴⁸ בראשית ו, ט ראה פירוש רש"י שם

⁴⁹ שופטים יא, לא

⁵⁰ שם יא, לה

הפסוק מוטעית: "ולא אוכל לשוב"⁵¹ הוא הורג את בתו בגלל בורותו; בהמשך כשאפרים באים אליו בטענות הוא מסרב להכנע ומתחיל מלחמה המסתיימת בטבח המוני - הוא היה יכול למנוע את כל זה אם היה מדבר קצת לעניין ומוצא דרך לשתף אותם בקרב בבני עמון (כך עשה גדעון כשנקלע למצב דומה⁵²). כל זה מעיד על בור שגג, הוא לא נענש על הטעויות שמהם חזר בתשובה (על הנדר הוא מתחרט, והמלחמה בבני אפרים היתה מוצדקת בהתחלה כי הם תקפו אותו), אך כשסיפורים כאלה הופכים לרצת, המדרש מספר שהוא נענש: שהתפזרו עצמותיו⁵³.

אך מההשוואה שערכת למעלה יוצא שלעומת אבימלך יפתח היה צדיק. יתכן שבגלל השוואה זו נאמר בגמרא⁵⁴:

'יפתח בדורו - כשמואל בדורו.'

מנקודת מבט זו אפשר לראות את יפתח בתור אדם צדיק (אם כי לא מלומד), ובזכות צדקותו ("וידבר יפתח את כל דבריו לפני ה' במצפה"⁵⁵) זכה במנהיגות. ואכן הגמרא בר"ה מציגה אותו בתור צדיק הדור. אולי אפשר ליישב את הסתירה בין המדרשים לגמרא בר"ה, שנאמר במדרש שלאחר שהומלך, ניצח בקרב, ונעשה לראש לכל יושבי גלעד (כל זאת בעזרת הקב"ה) - הוא התחיל ללמוד את דרכיהם הרעים של שבת אפרים, נהייה רשע ולבסוף נפזרו עצמותיו.

לסיכום, למרות שממבט ראשון יפתח נראה כבור וכרשע, ונראה כי המקרא וחז"ל משמיצים אותו מתחילה ועד סוף. ניתן בכל זאת לצייר את יפתח בתור צדיק שחטא בסוף ימיו - ובכך ליישב את כל המדרשים.

⁵¹ יש לזכור שהמדרש תנחומא מקצין את חטאו ואומר שלא התיר את נדרו (ע"י פנחס) מפני שהתנשא ולא רצה להשפיל את עצמו.

⁵² בשופטים ח, א מסופר שכששבת אפרים באו בטענות לגדעון (שלא שיטף אותם במלחמה) - הוא קנה את לבם בפסוק אחד. בהשוואה זו בין גדעון ליפתח: גדעון נראה צדיק ויפתח יוצא רשע; אבל זה לא מחייב, כמו שראינו בהשוואה עם אבימלך.

⁵³ אולי אפשר להוסיף גם ששפט אחרי זה שש שנים בלבד, חוץ מאבימלך - הקדנציה שלו היתה הקצרה ביותר.

⁵⁴ ר"ה כה:

⁵⁵ שופטים יא, יא